մըտահայ ազատագրական շարժման առաջամարտիկների գաղափարական ձևավորման գործում[70]։

Պայքարի իրենց ընկնրումներում հայ գործիչները Թեպետ նշմարեցին, բայց չկարողացան գործնականորեն հասնել հարստահարվող մյուս ժողովուրդների հետ համընդհանուր ճակատ կազմելուն։ Ավելին, Թուրքական իշխանությունններին հաջողվեց հայ ազատագրական շարժմանը հակադրել, նրա դեմ հանել քրդական որոշ ցեղապետերի։

Այսպիսով, արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումը մեկուսացած մնալով դրացի քուրդ, ասորի, հույն, արաբ ժողովուրդների պայքարից, չկարողացավ դուրս գալ համընդհանուր շարժման մայրուղի։

5. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

XIX դարի 70—80-ական Թվականներին իր վերելքը Թեակոխած հայ ազատագրական շարժումների գաղափարախոսության առանցքը զինված պայքարի, մեծ տերությունների նկատմամբ կողմնորոշման, ազատագրական շարժման սոցիալական բովանդակության ու նրանց առնչության հարցն էր։

Դեմոկրատական ուղղության գործիչները, այդ Թվում նաև նրանց հարողներն արևմտահայ ժողովրդի փրկությունը տեսնում էին Թուրքական լծի դեմ բալկանյան ժողովուրդների նման ըմբոստանալու, իրենց ազատությունը զինված պայքարով նվաճելու գաղափարի մեջ։

Դատապարտելով Թուրքիայում «հավատարիմ հպատակի» ստրկամիտ քարոզը, նրանք հանդես էին գալիս խնկամանը վառոդամանով փոխարինելու (Ստ. Ոսկանյան), ազատությունը սրով ձեռք բերելու և պաշտպանելու (Րաֆֆի) կոչերով։ Դեռ 60-ական Թվականներին հայ ժողովրդին ազատագրական պայքարի էր կոչում «Արծվի Վասպուրականը»։ Բեռլինի կոնգրեսից հետո, նրա խմբագիր Մկրտիչ Խրիմյանը դայրույԹով նշավակում էր օտար լուծը հեզությամբ տանող, չրողոքող ու չապստամբող հայ ժողովրդին, ապա զենքի ու ըմբոստության կոչում նրան. «...Դեռ պիտի կոտորվիք, դեռ պիտի մորԹվիք... քանի որ անզեն, անեղջուր, անասպար կապրիք»[71]։

Մերկացնելով մեծ տերությունների զավԹողական քաղաքականությունը, հայ ժողովրդի ազատագրումը զինված պայքարի անհրաժեշտության հետ էր կապում և Մ. Մամուրյանը, իսկ Գր. Չիլինկիրյանը խոսում էր հայրենիքի համար արյուն Թափելու առաքինության մասին։ Ժամանակի հրաշունչ ոգին մարմնավորեց Մ. ՊեշիկԹաշլյանը, Վ. Հյուգոյի «Հույն տղան» բանաստեղծության նմանողությամբ գրած իր «Հայ քաջորդուն», «Կուզեմ վառոդ և գնդակներ» ստեղծագործություններով։ Պ. Դուրյանի Թախծոտ ու քնարական ոգին հայրենիքին օգնելու տենչով էր բաբախում, իսկ Հ. Պարոնյանն արդեն այդ օգնության ուղիներն էր նշմարում, որոնք անցնել չէր կարելի ոչ եվրոպական դիվանագիտության սարդոստայնի վրայով, ոչ էլ լացով, քանզի «արտասուքը մանուկներու և կիներու (մեծ մանուկներու) բաժինն է»։ Անգամ ազգային-պահպանողական Կ. Ճահնազարյանը փափագում էր, որ յուր

70 Տե՛ս Տիգրան Մկունց, *Ամիզայի արձագանքներ*, Նյու-Յորք, 1950, էջ 192, 197։

71 Մ. Խրիմյան, *Ամբողջական երկեր*, էջ 275։

ազգը «ոչ միայն ազատ ըլլար, այլև իր հայրենիքին ինքնիշխան տիրեր... Իր բազմաժամանակյա ստրկության գարշությունը ճանաչելով, ինքն ալ ցանկար օր առաջ մարդության նպատակին համեմատ ազատորեն ապրել. վանդի ստված զմարդ ազատ և ինքնիշխան ստեղծեր է»[72]։ Մ. Նալբանդյանի անմիջական ազդեցությամբ իր քնարն էր հնչեցնում Սմբատ Շահազիզը, պատրաստ նրա նման և նրա օրինակով պայքարելու մինչև «սուր ու կախաղան»։

Առաջընթացի դժվարին ճանապարհին հայ ազգային-ազատագրական շարժումը չկորցրեց իր ժողովրդական-դեմոկրատական բովանդակությունը։ Պայքարի դրոշ էր դառնում արդեն «Ազատություն կամ մահ» բնաբանը, որն օրինական ուժ ստացավ Կարինի «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպության և Մոսկվայի «Հայրենասերների միության» գրավոր փաստաթղթերում։

«Ես և գուցե իմ բոլոր համախոհներս կընկնենք, բայց մեր անկումը ճանապարհ կբացանե մեր հետևողների առջև. նրանք կանցնեն մեր դիակների վրայով»[73]. այսպիսի ազդով էր Բաֆֆին ընդհանրացնում ազատագրական շարժման իր գործնական ու տեսական ուղին։ Բաֆֆու հերոսները գիտակցում էին, որ իրենք կարող են զոհվել, բայց մտածված գնում էին ողջակիզման ապագայի համար ճանապարհ հարթելու խանդով։ Զինված պայքարի անհրաժեշտությունը դարձել էր օրվա պահանջ, ուստի ժողովուրդների զգացմունքների իսկական արտահայտիչները հանդես էին գալիս «Ի զեն» կոչով։ «Ո՜վ հայրեր,—ասում էր Բաֆֆու հերոսներից մեկը,—ո՜վ պապեր... Եթե դուք այս վանքերի տեղը... բերդեր շինեիք,— եթե դուք այս սուրբ խաչերի և անոթների փոխարեն... զենքեր գնեիք,— եթ դուք այս անուշահոտության տեղ, որ խնկարկում են մեր տաճարներում, վառոդ ծխեիք,— այնժամ մեր երկիրը բախտավոր կլիներ»[74]։

Ազատության իր հրաշունչ երգերում հայ ժողովրդի ազատագրումը նրա բարձրացրած սրի ծայրին էր տեսնում Ռ. Պատկանյանը՝ կոչ անելով հայ գեղջուկի խոփից սուսեր կռել, մեկնել ռազմադաշտ, հաղթելու և ազատ վերադառնալու պատգամով։

Անգամ պատմական վեպը «ես... պատմական փաստի համար չեմ գրում, այլ ինձ գրավող ժամանակակից շարժման»,— ասում էր Բաֆֆին։ Իսկ Վարդան Մամիկոնյանի երգը Ռ. Պատկանյանի առօրյա կոչն էր.

Թող լըռե մունջը, անդամալույծը,
Կամ՝ որոց քաղցր է թշնամու լուծը.
Բայց մենք, որ ունենք հոգի ու սիրտ քաջ,
Եկ անվախ ելնենք թշնամու առաջ,
Գոնե մեր փառքը մահով ետ խլենք
Ու այնպես լըռենք[75]։

XIX դարի 70-ական թվականներին Հ. Պարոնյանը, «Թատրոնի» էջերում գրում էր, որ մարդկային իրավունքների ձեռք բերման ու պահպան-

72 Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք 2, Երևան, 1956, էջ 46—47։

73 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 3, 1962, էջ 192։

74 Նույն տեղում, էջ 56—57։

75 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1964, էջ 28։

ման առաջին պայմանն հրացանն է[76]։ Իսկ հույն ժողովրդի ազգային հերոս Բոցարիսին գովերգող Վ. Փափազյանը Հայաստանի վաղվա օրն էր մատնանշում, դրվատելով երկար տառապանքներից հետո թուրքական լուծը թոթափած Հունաստանի ներկան, որն արդեն «բարձրագլուխ վայելում է մի փառավոր ազատություն»[77]։

Արսեն Թոխմախյանը, զոհաբերությունն ընկալելով որպես «մարդկային կյանքի անբաժանելի ընկերը», բարեբախտ էր համարում միայն այն երկիրը, այն հայրենիքն ու ազգը, որի որդիները մեծ նպատակների համար գիտեն մեռնել, որոնց համար մահը կյանքի սկիզբն է[78]։

1880 թ. գրած իր «Հայոց աշխարհ» երգում զինված պայքարի կոչ էր անում նաև աշուղ Ջիվանին։

Այլոց նման զենք չառար, գրավոր բան խնդրեցիր,
Կարծում եմ անիրավունք, նորա համար մնացիր[79]։

Մի ձեռքում արոր, մյուսում հրացան բռնելու Գր. Արծրունու կոչը բորբոքել էր անգամ շատ թմրած կրքեր։ Արևմտահայ ժողովրդի ազատագրումը կապելով զինված ապստամբության կամ Ռուսաստանի օգնության հետ, Գր. Արծրունին «Մշակի» էջերը ողողում էր պայքարի ազատաշունչ մարտակոչերով։ Իսկ Մ. Մամուրյանը գրում էր. «Հայաստանը սիրողը չխոսիր, չողբար, այլ անոր դարավոր վրեժը կլուծե... սուրը սրով վանել պետք է, երբ իրավանց ձայնն տկար և անլսելի է...»[80]

Այս հանգը հնչում էր նաև «Հին կռիվը» շարունակող Հ. Թումանյանի «Երկիր» անցնող երիտասարդների բերանում դրած երգի մեղեդիներից.

Հեյ գալիս ենք ով տանջվածներ,
Գալիս ենք մենք զինավառ
Եվ ազատ օր, և կյանք և սեր
Ողջ բերում ենք ձեզ համար[81]։

Իրենց ստեղծագործություններով, իսկ հաճախ նաև գործնական մասնակցությամբ, ազատագրական շարժման ուղեծիր էին ելնում Ա. Արփիարյանը, Մուրացանը, Պ. Պզոշյանը, Հ. Հովհաննիսյանը, Ղ. Աղայանը և ուրիշներ։

Ազատագրական շարժման առաջնթացի ճանապարհին դեմոկրատական ուղղության գործիչներն անհաշտ պայքարի մեջ էին պահպանողականների հետ, որոնց համալիր էր լուսավորական շարժման ճանապարհով ազատագրվելու պատրանքը։ «Դուք մի շտապեք, գայթակղության առիթ մի տաք։ Ժամանակը ինքնիրան, կամաց-կամաց, կանի ինչ-որ հարկավոր էր»,—այսպես էր դատում «Մեղու Հայաստանի» սյուներից մեկը՝ Եղիշե Գեղամյանը, Բաֆֆուն մեղադրելով Ջերնիշևսկու գաղափարակիցը լինելու մեջ[82]։

---

76 Տե՛ս «Թատրոն», 1876, № 198։

77 Վ. Փափազյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1964, էջ 28։

78 Տե՛ս Ա. Թոխմախյան, Հայրենիքի պահանջները և հայ գյուղացին, էջ 88—89։

79 «Փարոս Հայաստանեայ», 1881, № 1, էջ 11։

80 Մ. Մամուրյան, Սև լեռին մարդը, Աթենք, 1932, էջ 30, 52։

81 Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, 1959, էջ 42։

82 Տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 39։

Պատահական չէ, որ արևմտահայերի համար լուսավորությունից առաջ հաց պահանջող Ա. Թոխմախյանը «Մեղու Հայաստանի» կողմից դասվեց «ազգային ցեցերի» շարքում[83]։

Միջին գիծ փնտրող կենտրոնի ուղղությունը, «Փորձի» բերանով, արևմտահայ ժողովրդի հոշոտման պատասխանատվությունը գցում էր միայն տեղական իշխանությունների վրա, և մի կողմից կոչ անելով կռվով ձեռք բերել երազած ազատությունը, մյուս կողմից գրում էր. «Կռիվ ասել չենք ուզում հասկանալ հեղափոխական միջոցառումներ», այլ խաղաղ միջոցներով պայքարելը[84]։ Իսկ այդ ուղղության հաջորդ ձայնատարը՝ «Արձագանքը»՝ «...Հավասարապես թշնամի էր թե «Նոր-Դարին» և թե «Մշակին»։ Նա թեև պահպանողական էր, բայց ավելի դեպի ձախ. թեպետ ազատամիտ էր, բայց ավելի դեպի աջ։ Նա կենտրոնն էր և այդ պատճառով ատում էին նրան թե «Նոր-Դարը» և թե «Մշակը»[85]։

Արևելահայ արիստոկրատիան Խ. Լազարյանի բերանով ազդարարում էր, թե հայերի ազատագրական բաղձանքը անմիտ ցնորք է։

Արևմտահայ լիբերալ-սահմանադրականների տեսակետն էր արտահայտում Մ. Չերազը, 1870 թ. մայիսի 24-ին արտասանած ճառում նշելով, որ արևմտահայերը տասը տարի առաջ սահմանադրություն ստացան, որն իբր մի իսկական հեղափոխություն էր, ավելացնելով. բայց լավ էր, որ մենք այն արեցինք առանց «Ռոբեսպիերի տապարին» դիմելու։ «Օրհնյալ լինիք խաղաղության զինվորներ, իմաստասեր հեղափոխիչներ, դուք արյունը ատեցիք և ձեր աչք սուրը պահեցիք»[86]։

1874 թ. Ազգային ժողովում արտասանած իր ծրագիր-ելույթում արևմտահայ լիբերալիզմի նահապետներից մեկը՝ Ն. Ռուսինյանը խրատում էր պոլսահայ էֆենդիներին. «խոհեմությամբ զգուշանալ, սահմանները ու շափերնիս ճանաչել և բարեխնամ տերության վստահությունը միշտ վայելելու համար մեր գլխեն վեր խնդիրներու հանդգնությամբ չնախաձեռնել...»[87]։

1870—1871 թթ., երբ պատրիարքարանում ու Ազգային ժողովում գրազվում էին հարստահարությունների մասին զեկուցագրեր կազմելով, Ն. Ռուսինյանը, Սերվիչենը և նրանց համախոհները կամ զգուշավոր լռություն էին պահպանում, կամ հաճախ բացակայում։

Թուրքական տիրապետության դեմ խմորվող ազգային-ազատագրական շարժման երկփեղկվածություն գոյություն ուներ նաև օսմանյան լուծը թոթափելու համար ոտքի կանգնած մյուս ժողովուրդների պայքարի դեպքերում։

«Գործի պիտի դրվի դանակը, թանաքը արդեն չի օգնում»,—ասում էր բուլղարական ազատագրական շարժման առաջնորդներից Վասիլ Լևսկին։ Մի կարծիք, որ դրանից դեռ շատ վաղ առաջ էին քաշել ու պաշտպանել Մ. Նալբանդյանն ու նրա արևմտահայ բարեկամները։

Պախարակելով բուլղար «լուսավորականների» հեզ վարքագիծը, նրանց հայ համախոհներին էր ազդում Քրիստո Բոտևը, երբ 1875 թ. գրում էր, որ

---

83 Տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 72։

84 «Փորձ», 1877—1878 թթ., № 4, «Ազգային տեսություն»։

85 Վ. Փափազյան, Պատմություն հայ գրականության, Թիֆլիս, 1910, էջ 539։

86 Մ. Չերազ. Գրական փորձեր, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 92։

87 «Ատենագրություններ ազգային ընդհանուր ժողովոց», 1874, էջ 51—52։

Թուրքիան արդեն տարածել է իր մահացու Հեռքը բուլղար ժողովրդի բոլոր կենտրոնակ ուժերի վրա և ոչինչ չի կարող հեռացնել այդ ձեռքը, բացի կրակից և սրից[88]։

Պահպանողական հոսանքների դեմ մղած պայքարում հայ դեմոկրատական միտքը հարվածի իր սլաքներն ուղղում էր նաև կղերականության դեմ։

Այն ժողովուրդները,— ասում է Մ. Մամուրյանի հերոսը,— որոնք իրենց ամբողջ պայքարը սահմանափակում են պատրիարքի կատարած գործողությամբ, «ազատասիրությունն զուրկ են, և իրենց հաշվությունները փիլոնին ներքև վարագուրելու տրամադիր»։ Վառողը սիրով ընդունող «Արևելյան մամուլը» ծանր ու վտանգավոր է գտնում խունկի հոտը, քանզի առաջինը ազատության, կենաց պայքարի նշանաբանն է, երկրորդն ստրկության թամբիրը[89]։

Այդ դիրքերում անսասան կանգնած էր նաև Բաֆֆին, որը ոչ միայն ազատագրական շարժման գաղափարախոսության իր հենարանը չէր որոնում եկեղեցու մեջ, այլև խախտած համարելով, խարազանում էր այն։

Ինչպես համընդհանուր ապստամբություն քարոզող արմատական թևում, այնպես էլ նրանից տարբեր պատճառներով անշրջանցված լիբերալ, ազգային-պահպանողական ու կղերահետադիմական հոսանքների պայքարի դեգերումներում առանձնակի բարձրանում էր մեծ տերությունների նկատմամբ ունեցած կողմնորոշման հարցը։

Եվրոպական դիրքորոշումը, որն սկզբնապես բավական հզոր էր, որոշակի սասանվեց Բեռլինի կոնգրեսից հետո։

Առավել զանգվածային էր ռուսական կողմնորոշումը, որի ամենաջերմեռանդ ու գործունյա ներկայացուցիչը Գր. Արծրունին էր։

Ապստամբության կոչելով հայ ժողովրդին ընդդեմ թուրքական բռնապետության, Արծրունին պայքարի իր նիզակներն ուղղում էր նաև Եվրոպայի դեմ, մարտահրավեր նետում «նենգավոր, նսկան... ճնշող ու հարստահարող» Անգլիային, որը հնարավորության դեպքում կկողոպտի, կքամի հայ ժողովրդին այնպես, ինչպես կեղեքում է իր գաղութների բազմամիլիոն ազգաբնակչությունը։ «Միակ պետությունը,—գրում էր նա,— որի վրա հայերը կարող են հույս դնել, Ռուսաստանն է»։ Նա համոզված էր, որ եթե Արևմտյան Հայաստանը միանա Ռուսաստանին, «մի քանի տարուց հետո երկիրը կլինի ծաղկած դրության մեջ»[90]։

Սակայն լիբերալ Գր. Արծրունու ռուսական կողմնորոշումը հեռու լինելով սոցիալ-դասակարգային իմաստավորումից, նրան հաճախ հորձանքով տանում էր դեպի ցարիզմի նվաճողական քաղաքականության գովերգուի դիրքերը։

Այս և ուրիշ շատ հարցերում Գր. Արծրունուց ու «մշակականներից» իրենց հայացքներով որոշակի տարբերվում էին հայ լիբերալ նարոդնիկները, որոնց կարկառուն ներկայացուցիչներից մեկի՝ Հովսեփ Տեր-Մովսիսյանի շեշտված ռուսական կողմնորոշումը հագեցված էր դեմոկրատական բովանդակությամբ։ Ցարիզմի նվաճողական քաղաքականության փոխարեն

88 Св. Христо Ботев, Публицистика, М., 1952, стр. 159—161.
89 Տե՛ս «Արևելյան մամուլ», 1881, հոկտեմբեր, էջ 390։
90 «Մշակ», 1877, № 83։

նա հայ ժողովրդին, որպես բարեկամ ու դաշնակից, մատնացույց էր անում առաջադեմ Ռուսաստանը և ռուս ժողովրդին[91]։

Օսմանյան դիրքորոշում ունեին հատկապես Թուրքական ծառայության մեջ գտնվող հայ պաշտոնյաները։

Սակայն ինչպես բոլոր ողջախոհ հայ գործիչները, այնպես էլ ժողովրդական լայն զանգվածները, երկու պետությունները համեմատելիս, հարկավ, գերապատվությունը միշտ էլ տալիս էին Ռուսաստանին, անգամ իրավացի փաստարկելով, որ բարենորոգումները Թուրքիայում, միևնույն է, չեն իրագործվելու, և արևմտահայերը կամ պետք է հասնեն Արևմտյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացմանը, կամ գտնեն հնարավորություններ՝ անկախություն ձեռք բերելու համար։

Ակնհայտ էին նաև արևմտահայ ազգային-ազատագրական պայքարում այդ շարժման խնդիրների նկատմամբ տարբեր դասակարգերի ու հասարակական խմբերի ներհակ վերաբերմունքն ու ակնկալությունները։ Նրանցից յուրաքանչյուրը հասարակական աստիճանի իր դիրքից էր նայում ինչպես անկախ հայրենիք ստեղծելուն, այնպես էլ բարեփոխումների կենսագործման հետ կապված հեռանկարներին։

Այս առնչությամբ անդրադառնալով Բեռլինի վեհաժողովի արդյունքներին, մասնավորապես հայերին վերաբերող 61-րդ հոդվածին, Ա. Թոխմախյանը դիպուկ նկատում է. «Չկա մի դասակարգ, որ 61-րդ հոդվածի իրականացումը չցանկանար, բայց ամեն մի դասակարգ յուր ցանկության բոլորովին տարբեր տեսանկյունով է նայում դրա վրա։ ...Տաճկաստանի էֆենդիների երես առած խմբերը նայում էին նորա վրա, ինչպես մի միջոցի վրա, որ նրանց կամատակարարի իշխանական ազդեցություն, կամ վարչական բարձր պաշտոններ, դրա համար լինի թերևս, որ այդ խմբերից մի քանիսը արդեն ձգտում են հասնելու ազնվության... վաճառական, կալվածատեր, շարչի քաղաքացիները նրազում են յուրյանց լայնածավալ օպերացիայի վերա... Գյուղացու ակնկալությունը բոլորովին տարբեր է։ Նա սպասում է թշվառության արտասուքները սրբելու, կյանքի անդորրության, ազատ շունչ քաշել... ապահովություն յուր կյանքին, յուր ստացվածքին, յուր գործին»[92]։

Հարկավ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումն առաջին հերթին հուզում էր հայ բազմաշարչար աշխատավորությանը։ Իսկ հայ մեծատունները սարսափում էին զինված պայքարի, հեղափոխության ուրվականից և հանդես էին գալիս «բարեխնամ» տերությունը ծառայելու, լավագույն դեպքում՝ գաղթելու կամ բարենորոգումների համար եվրոպական դիվանագիտությանը դիմելու պահանջով միայն։

Հայ ազատագրական շարժման գաղափարախոսության ելևէջերում հստակորեն ուղենշվում էր այն ճանապարհը, որ տանում էր դեպի ստեղծելու ու կռիվ Թուրքական բռնապետության, հայրենի երկիրն ավերող, տիրապետող դասակարգերի ու նրանց բռնության դեմ։

Ազատագրական շարժմանը հետամուտ դեմոկրատական կազմակերպությունների ու խմբակների տեսակետը հիմնականում հանգում էր հայ ժողո-

91 Տե՛ս Վ. Ռշտունի, Հայ հասարակական հոսանքների պատմությունից, Երևան, 1956, էջ 392։

92 Ա. Թոխմախյան, Մասիս լեռան հարավային լեռներում, էջ 24—25։

վրդի ոչ միայն քաղաքական, այլև սոցիալական ազատագրման գաղափարին։

Հայ ժողովրդի քաղաքական ազատությունն իրական չէր կարող լինել առանց տնտեսական խնդրի, առանց հողային հարցի լուծման, այդ էր ընդգծում 80-ական թվականների սկզբներին Արսեն Թոխմախյանը։

Այս առնչությամբ հատկանշական է իր երկարաձգված թելերով Թիֆլիսի, Երևանի ու Արևմտյան Հայաստանի կազմակերպությունների հետ կապված Մոսկվայի «Հայրենասերների միության» դիրքորոշումը։ «Միության» օրգան, «Ազատության ավետաբերը» հայ ժողովրդի պարտքն էր համարում ու հաղթանակի հավատով կոչ անում նրան՝ զինված ուժով տապալել սուլթանական անարգ լուծը և «ապրել ազատասեր ժողովրդին վայել ինքնուրույն կյանքով»[93]։ Ապա նշավակելով քրդերի ու թուրքերի հետ միասին իրենց հայրենակիցներին կեղեքող հայ մեծատուններին, նա համարձակորեն պարզում էր իր դավանանքը. որ քաղաքական ազատության մասին դատողությունները հայ ժողովրդի համար սնամեջ խոսքեր կլինեն, եթե հայ երկրագործը, արհեստավորն ու մշակը պետք է նորից հարստահարվեն։

Բաֆֆին, Ղ. Աղայանը և ուրիշներ, ազատագրական շարժման հետ միասին, շեփորում էին հավասարության սկզբունքով կառուցվելիք ապագա հասարակարգի մասին, իսկ Ե. Օտյանի հերոսը համարձակորեն բացատրում էր, որ «ամեն մարդ հավասար է, ժողովուրդը պետք է իր ճակատագրին տեր ելնա, ալ անցած են բռնակալության խավար դարերը, արևը ամենուն համար կփայլի»[94]։

Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության սոցիալական այս ելակետով ինքնին բնորոշվում էր օտար լուծը թոթափելու ձգտող այդ շարժումների ժողովրդադեմոկրատական բովանդակությունը։

Սակայն այնքան էլ հստակ և միաձույլ ու անխոցելի չէր ոչ հայ ազգային-ազատագրական շարժումն ընդհանրապես և ոչ էլ նրա գաղափարաբանությունը։ Ժամանակի տիրական ոգին բյուրեղավոր ազնիվ ու անխոնջ հայրենասերների մոտ էր ինքնամոռաց ու անձնազոհ պայքարի, որոնք սակայն չէին գտնում այդ պայքարը հաղթանակով պսակելու ճշմարիտ ուղին։ Հայ ազատագրական շարժումները ղեկավարող գործիչներին ու խմբավորումներին չհաջողվեց պայքարի միասնական ծրագրեր մշակել ոչ միայն Օսմանյան կայսրության հարստահարվող մյուս ժողովուրդների, այլև նույնիսկ միմյանց հետ։ Հախուռն այդ պայքարում ժողովրդական լայն զանգվածների տարերայնությունը հաղթահարելու, նրան տեսականորեն նախապատրաստելու փոխարեն, նրանք հաճախ իրենց հայացքը հառում էին մեծ տերությունների դիվանագիտական միջամտության մշուշոտ հեռանկարին։

Առաջնթացի իր ճանապարհին տարուբերվելով պայքարի այս դժվարին ոլորապտույտներում, հայ ազգային-ազատագրական շարժումը, սակայն, ամենևին չկորցրեց իր համաժողովրդական-դեմոկրատական բնույթը՝ միշտ հետամուտ հայ ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական վերջնական ազատագրման։

---

93 «Ազատության ավետաբեր», 1884, № 4։

94 Ե. Օտյան. Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1960, էջ 315։